

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ГРИЩЕНКО Юлія Володимирівна

УДК [(=492.2):(477) “1920/1930”]:[32+33+008]

**БОЛГАРСЬКА ЕТНІЧНА МЕНШИНА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 1920–1930-
х рр.: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА
КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Науковий керівник:

доктор історичних наук
Якубова Лариса Дмитрівна,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу
історії України 20–30-х рр. ХХ ст.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Рафальський Олег Олексійович,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України,
директор;

доктор історичних наук, професор
Мільчев Володимир Іванович,
Запорізький національний університет,
декан історичного факультету.

Захист відбудеться “23” грудня 2016 р. о 12:00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий “ ” листопада 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

О.І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Україна належить до держав зі складною та багатогранною етнічною структурою населення. Деякі етноси на її території з'явилися ще в епоху античності, інші – за середньовіччя та нової доби. Різними були обставини та спонукальні мотиви, які спричиняли рух великих мас людей. Частина з них залишала обжиті місця та переселялася на окраїнні території імперій, інші були змушені мігрувати через загрозу релігійних переслідувань, національного та соціального визиску. З'являлися також і звичайні авантюристи, воїни-найманці, декласовані та асоціальні елементи з девіантними моделями поведінки.

Історичний розвиток етнічних груп відрізнявся різноманіттям форм та проявів. Одні асимілювалися, інші – продовжували жити окремими вулицями і кварталами у містах чи великими анклавом у сільській місцевості. Неоднозначною була історія їх стосунків із українським етносом. Часи взаємної поваги та плідного співробітництва змінювалися періодами недовіри та конфліктів. Міжетнічна взаємодія не виключала спалахів агресії та ксенофобії. У цій єдності та боротьбі протилежностей протягом століть формувалася етнічна карта сучасної України.

Невід'ємною складовою частиною етнонаціонального минулого України є історія болгарського етносу. Причини та обставини його появи і розселення, формування культурної специфіки та взаємини з представниками українського й інших етносів в цілому корелювалися з загальнонаціональними тенденціями. Латентна проблема самоідентифікації болгар в іноетнічному середовищі актуалізувалася у переломні моменти історії – добу війн і революцій, глибинних соціальних та економічних трансформацій, зміни політичних систем і світоглядних орієнтирів. 20–30-і рр. ХХ ст. стали періодом масштабних експериментів більшовиків, які на виконання доктрини ВКП(б) докорінним чином змінили принципи господарського устрою українського села (колективізація), адміністративно-територіальну карту (адміністративно-територіальна реформа), моделювали ідеологічні та інституційні засади нового ладу (“радянська”), процеси культуротворення (т.зв. “культурна революція”) та сферу міжнаціональних відносин (політика коренізації). У процесі осмислення цих проблем дослідники виокремлюють ряд аспектів, які мають принципове значення для аналізу та оцінок диктаторської природи радянського ладу (загальне та особливе у вивченні питань українізації та коренізації, голоду та Голодомору, діяльності репресивної машини та самих репресій, стосунків влади і суспільства, спрямування національних процесів у царській Росії та СРСР тощо). Не менш важливим напрямом дослідження є необхідність комплексного підходу до розуміння логіки формування більшовицькими лідерами ідеологічних моделей і конструктів та спроб їх практичної реалізації. Адже ці принципи, закладені ще у 20–30-х рр. ХХ ст. у різних модифікаціях проіснували, по суті, до розпаду СРСР.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася в рамках наукової теми відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України “Соціальні і професійні верстви українського суспільства в умовах сталінської “революції згори” (1929–1938 рр.)” (тривалість дослідження – 2014–2016 рр., державний реєстраційний номер – 0113U007252). Тема затверджена Вченою радою Інституту історії України НАН України 6 лютого 2014 р., протокол № 1.

Мета роботи полягає у комплексному вивченні змін, що відбулися в середовищі болгарського населення України у 20–30-і рр. ХХ ст. під впливом економічної, соціальної та етнокультурної політики радянської влади.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- шляхом історіографічного аналізу визначити рівень наукового вивчення теми, з'ясувати ступінь репрезентативності джерельної бази дослідження й окреслити його теоретико-методологічні засади;
- проаналізувати передумови, етапи й особливості появи та формування болгарської етнічної громади на території Південної України;
- висвітлити хід адміністративно-територіальних реформ початку 1920-х рр. та передумови створення болгарських національних районів;
- охарактеризувати процес формування болгарського напрямку у загальнодержавній політиці коренізації;
- дослідити основні напрями соціально-економічного, політичного та культурного розвитку болгарської етнічної меншини в умовах економічних і суспільно-політичних перетворень 20–30-х рр. ХХ ст.;
- розкрити причини та принципи політики репресій, спрямованої проти болгарського населення Південної України, дослідити форми і методи її практичної реалізації;
- визначити специфіку згортання політики болгаризації та, як наслідок, ліквідації мережі болгарських культурно-освітніх закладів й національних адміністративно-територіальних одиниць у другій половині 30-х рр. ХХ ст.;
- з'ясувати наслідки більшовицьких “експериментів” щодо болгарської громади України.

Об'єктом вивчення є болгарська етнічна меншина радянської України у системі етнополітичних відносин у 20–30-х рр. ХХ ст.

Предметом висвітлення визначено соціально-економічний, суспільно-політичний і етнокультурний розвиток болгарської громади в контексті національної політики більшовиків міжвоєнного періоду.

Хронологічні межі теми охоплюють міжвоєнний період і дозволяють розглянути найбільш важливі тенденції розвитку болгарської меншини. Нижня хронологічна межа корелюється із відкриттям на початку 1921 р. болгарської секції у системі нацменорганів УСРР, що започаткувало новий етап в історії болгарської спільноти республіки. Верхньою хронологічною межею є 5 березня 1939 р. – дата ліквідації постановою ЦК КП(б)У Коларівського та Благоевського болгарських національних районів. За необхідності дотримання логіки викладення матеріалу, дисертантка виходила за означені хронологічні межі.

Географічні межі наукового пошуку охоплюють південну частину УСРР/УРСР у кордонах 20–30-х рр. ХХ ст. і обумовлюються розташуванням болгарських національних районів на теренах сучасних Одеської, Миколаївської, Запорізької та Кіровоградської областей.

Методологічною основою дисертації стали загальнонаукові універсальні принципи об'єктивності, історизму, системності та всебічності, а також порівняльно-історичний, історико-типологічний, картографічний, проблемно-хронологічний та структурно-функціональний методи. Поєднання цих принципів і методів дало можливість комплексно висвітлити соціально-економічне, суспільно-політичне й етнокультурне

становище болгарської етнічної меншини УСРР упродовж 20–30-х рр. ХХ ст. Виклад матеріалу здійснено за проблемно-хронологічним принципом.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в такому:

у дисертації *вперше*:

- здійснено історіографічний та джерельний аналіз заявленої наукової проблематики;
- до наукового обігу введено комплекс архівних матеріалів, виявлених у центральних і регіональних архівах України, які характеризують форми та методи здійснення політики болгаризації;
- ґрунтовно досліджено соціально-економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток болгарської етнічної меншини у взаємозв'язку із внутрішньополітичними кампаніями радянської влади;
- реконструйована динаміка адміністративно-територіального будівництва в місцях компактного проживання болгар та історія болгарських національних районів;
- розглянуто особливості формування етнонаціональної ідентичності болгарської етнічної спільноти в контексті радянської повсякденності;
- визначено наслідки впливу економічних, суспільних і культурних нововведень щодо змін традиційного укладу життя болгар;

уточнено:

- форми і методи політики репресій щодо болгарського населення;
- типологію соціальних груп болгарського населення, які зазнали репресій у добу Великого терору;

набули подальшого розвитку:

- дослідження ідентичності болгар України та процесу входження неукраїнських етнічних спільнот до складу української політичної нації;
- теоретичні обґрунтування засад досягнення національного консенсусу між українцями і національними меншинами, які проживали на території республіки.

Практичне значення дисертації обумовлюють сформульовані у ній висновки, теоретичні узагальнення та наукова новизна. Матеріали та результати дослідження можуть бути використані при написанні праць з історії та етнології України, історичного краєзнавства, підготовці узагальнюючих праць з історії етнічних меншин України, у викладацькій, просвітницькій і краєзнавчій роботі.

Особистий внесок здобувача. Всі результати дисертаційного дослідження напрацьовані здобувачем самостійно.

Апробація результатів дослідження відбувалась у процесі обговорень на засіданнях відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України та під час проведення наукових конференцій, зокрема, VII міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених “Дні науки історичного факультету”, присвяченої 180-річчю заснування Київського університету (3 квітня 2014 р., м. Київ); міжнародної наукової конференції “Науковий потенціал славистики: історичні здобутки та тенденції розвитку” (21 травня 2015 р., м. Київ); всеукраїнської наукової конференції “Особистість в українській історії: погляд крізь віки (до 100-річчя з дня народження академіка НАН України П.Т. Тронька)” (6 листопада 2015 р., м. Київ); міжнародної наукової конференції “VIII Дриновські читання, присвячені 100-річчю від дня народження професора С.І. Сідельнікова та 10-річчю Центру болгаристики та балканських досліджень

імені Марина Дринова” (29–31 березня 2016 р., м. Харків); всеукраїнської наукової конференції “Історія степової України XVII–XX ст.” (13–14 травня 2016 р., м. Запоріжжя); міжнародної наукової конференції “Глобалізація/європеїзація і розвиток національних слов’янських культур” (24 травня 2016 р., м. Київ) та міжнародної наукової конференції “Дипломатичні архіви як історичне джерело” (8–10 вересня 2016 р., м. Одеса).

Публікації. Основний зміст та результати дисертаційного дослідження викладено у шести публікаціях у фахових виданнях, визначених ДАК МОН України.

Структура роботи підпорядкована поставленій меті та завданням дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (поділених на 13 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 264 сторінки машинопису, з яких основного тексту – 199 сторінок, список використаних джерел і літератури – 65 сторінок (585 бібліографічних позицій, з них 233 – неопубліковані джерела).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, встановлено зв’язок з науковими програмами, визначено об’єкт і предмет, хронологічні та територіальні межі дослідження, сформульовано його мету і завдання, розкрито наукову новизну, практичне значення, апробацію отриманих результатів та структуру дисертації.

У **першому розділі роботи “Історіографія, джерела й теоретико-методологічні засади дослідження”** проаналізовано рівень вивчення теми, охарактеризовано повноту її джерельного забезпечення, визначено методологічний інструментарій. Розділ складається з трьох підрозділів.

У **першому підрозділі “Стан наукової розробки теми”** з’ясовано ступінь і глибину наукового вивчення поставлених питань. Фахову літературу за часом її появи і сутнісними ознаками умовно віднесено до чотирьох історіографічних періодів, які істотно різняться засадничими принципами організації наукової роботи та інтерпретаційною парадигмою.

Перший з них охоплює 1920–1930-і рр. і характеризується наявністю фрагментарних досліджень статистичного, демографічного та етнографічного характеру. По мірі встановлення жорсткого ідеологічного контролю над усіма сферами життєдіяльності суспільства радянська історіографія посилила ідеологічні функції, що в результаті призвело до вихолощення, беззмістовності, а згодом – згортання наукових досліджень з національної проблематики.

У 1938 р. сталінський “Краткий курс истории ВКП(б)” закріпив підпорядкування наукового знання, передусім гуманітарних наук, ідеологічно-пропагандистським завданням партії, тим самим відмежувавши перший історіографічний період від другого, який хронологічно охопив 1940-і – початок 1980-х рр. Характерною ознакою періоду стала епізодичність публікацій з проблем життя болгар України при цілковитому табуванні історії політики коренізації загалом, болгаризації зокрема. Серед них варто виділити дослідження М. Дихана, В. Наулка та П. Соханя.

Роки “перебудови”, на які припадає третій період, позначені актуалізацією національної тематики та появою численних наукових розвідок, в яких порушувалися питання вироблення критичних підходів до оцінювання, а, відповідно, й перегляду низки важливих аспектів політики більшовицької влади стосовно етнічних меншин, їхнього

існування в суспільно-політичних та культурних детермінантах доби формування тоталітарної системи.

Останній четвертий період розпочався з моменту проголошення Україною незалежності 1991 р. Його прикметною ознакою стала поступова теоретико-методологічна переорієнтація досліджень. Новітні часи позначені появою великої кількості наукових праць з історії етнічних меншин УСРР/УРСР, формуванням кола фахівців (Ю. Іріюглу, В. Колесник, Я. Комар, В. Мільчев, В. Мітков, В. Павленко, О. Рафальський, Б. Чирко, Л. Якубова та ін.) та спеціалізованих науково-дослідних осередків, які вивчають дотичну проблематику. Провідними напрямками концентрації наукових інтересів, зокрема, істориків-болгаристів стали: формування та генезис болгарських анклавів у Північному Приазов'ї упродовж XVIII–XX ст., усні наративи як джерело дослідження історії болгарського населення у XX ст., міждержавні відносини України та Болгарії у 1918–1939 рр., розвиток культури болгарських сіл, “болгарська лінія” політики репресій радянської влади тощо.

Аналіз історіографії проблеми став підставою для висновку про її фрагментарність, що, в свою чергу, засвідчує актуальність комплексної наукової реконструкції умов існування болгарської етнічної меншини УСРР у 20–30-і рр. XX ст.

У другому підрозділі “Аналіз джерел дослідження” зазначено, що реалізація завдань дисертаційного проекту стала можливою завдяки залученню різноманітних за характером і походженням документальних матеріалів. Джерельна база, що вивчалася, включає як раніше опубліковані документи, так і ті матеріали, котрі ще не були введені до наукового обігу. Здійснено спробу класифікації масиву джерел, передусім – за походженням та видовими ознаками. Відтак було виокремлено п'ять основних груп – нормативно-правові акти та документи відомчого діловодства; публічні промови, праці пропагандистського характеру партійних та радянських діячів, а також звіти працівників радянського апарату, відділів і бюро по роботі з етнічними меншинами, керівників навчальних і культурно-освітніх установ; статистичні джерела; матеріали республіканської та районної преси; документи колекції архівно-слідчих справ.

Значний сегмент документального масиву першої групи становлять архівні матеріали, зосереджені у фондах органів влади республіканського рівня трьох центральних державних архівів (Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та Галузевого державного архіву Служби безпеки України м. Харкова (ГДА СБУ, м. Харків)), а також у фондах місцевих радянських і партійних органів і відомств трьох регіональних архівів (Державного архіву Запорізької області (Держархів Запорізької обл.), Державного архіву Кіровоградської області (Держархів Кіровоградської обл.) та Державного архіву Одеської області (Держархів Одеської обл.)).

Найвагомішу частину архівного масиву першої групи складають матеріали ЦДАВО України. У фонді Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (далі – ВУЦВК УСРР) (Ф. 1) зберігаються аналітичні статті та звіти про економічну та соціальну політику більшовиків доби воєнного комунізму та нової економічної політики; зведення інформаційно-інструкторського відділу НКВС про політичну діяльність в регіонах після утвердження радянської влади; звіти про діяльність місцевих органів радянської влади; листування та циркулярне супроводження діяльності Відділу національних меншин при

НКВС, Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК (далі – ЦКНМ при ВУЦВК); матеріали про зміни у складі органів управління національних адміністративно-територіальних одиниць тощо.

Матеріали фонду Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (Ф. 5) мають ключове значення для характеристики етапів та напрямів формування етнополітики республіканського уряду, місця національного питання у внутрішній політиці, взаємин радянської влади та етнічних меншин загалом та болгарської зокрема, діяльності й переслідування національних організацій, методів маніпулювання політичною свідомістю етнічних меншин. У фонді зберігається масив документів про створення та функціонування Відділу національних меншин НКВС, місцевих органів відділу та його національних підвідділів; матеріали, які характеризують роботу секцій національних меншин при губернських виконавчих комітетах; статистичні та демографічні відомості; звіти про політичну ситуацію в місцях компактного проживання етнічних груп.

Дані, які стосуються становлення радянської освітньої системи та діяльності національних навчальних закладів, роботи Ради національних меншин Наркомосу, а також спеціальних науково-дослідних структур, містяться у фонді Народного комісаріату освіти УСРР (Ф. 166).

Центральне місце у цій групі джерел займає фонд Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК (Ф. 413), який хронологічно охоплює період 1924–1934 рр. і містить документи, які висвітлюють діяльність національних секцій Комісії. У справах фонду зосереджені матеріали обстежень соціального, економічного та культурного стану болгарської етнічної меншини УСРР, створення болгарських національних сільських рад та районів, проведення виборів до болгарських сільрад, розбудову мережі національних закладів освіти та культури; формування судових національних камер та органів міліції, медичних установ. Надзвичайно цінним джерелом з історії болгарського національного села є матеріали обстежень сільрад та районів (проводилися регулярно, починаючи з 1925 р.). Інформативними є матеріали фонду, що стосуються землевпорядження, оподаткування, кредитування, розвитку кооперативного руху та процесу колективізації господарств болгарських поселенців.

Документи фонду Народного комісаріату праці УСРР (Ф. 2841) містять відомості про участь болгар у загальносоюзному профспілковому русі.

Масив розпорядчої документації вищого партійного керівництва України (Ф.1 ЦДАГО України) містить ключові джерела щодо розуміння причин прийняття тих чи інших рішень політбюро і секретаріатом ЦК, пленумами і конференціями, регіональними комітетами партії та механізмів запровадження партійних ухвал на місцях. Вони розкривають процес здійснення національної політики у повноті його внутрішніх суперечностей, а також боротьбу керівних структур партії більшовиків із зростанням національної свідомості населення.

Високий рівень репрезентативності притаманний партійним документам регіонального рівня (протоколи засідань, виписки, резолюції, звіти, доповідні записки, інформаційні зведення та листування), що зберігаються у фондах державних обласних архівів та ілюструють місцеві особливості перебігу коренізації у середовищі болгарської етнічної групи УСРР.

Розпорядча, облікова, планово-звітна документація зосереджена у матеріалах місцевих установ і організацій, адресованих партійним органам. Вона надає можливість

дослідити широке коло проблем на локальному рівні. Насамперед це стосується участі болгарських колоністів у повстанському русі 1917–1921 рр., болгарської складової голоду 1921–1923 рр., формування та функціонування болгарських національних адміністративно-територіальних одиниць, виборчих кампаній у болгарських селах, кооперативного руху тощо. Масив документів відображає напрями економічної діяльності кооперативів, розвитку місцевої промисловості, закладів освіти, культури та охорони здоров'я. Окремий документальний пласт висвітлює здійснення хлібозаготівель та колективізації, зростання протестних настроїв у болгарському селі. Варто виділити матеріали, які стосуються Голодомору 1932–1933 рр., передусім описи економічного становища постраждалих сіл та виступи представників болгарської громади.

Другу групу джерел складають публічні промови, праці пропагандистського характеру партійних та радянських діячів, звіти працівників радянського апарату, відділів і бюро по роботі з етнічними меншинами, керівників навчальних і культурно-освітніх установ. Доктринальні засади політики коренізації висвітлені в працях і виступах П. Буценка, М. Василенка, М. Демченка, В. Затонського, С. Косіора, М. Попова, П. Постишева, М. Скрипника, А. Хвилі, М. Черлунчакевича та О. Шліхтера. Високий рівень інформативності властивий доробку співробітників ЦКНМ при ВУЦВК – А. Гітлянського, А. Дівіджієва, Б. Малчева та С. Міцева – осіб, безпосередньо причетних до реалізації політики болгаризації в УСРР.

Третю групу джерел становить статистика, передусім матеріали загальносоюзних переписів, довідкових видань, офіційних публікацій статистичних органів, що містять широкий спектр як загальних, так і тематичних відомостей стосовно болгарської етнічної меншини УСРР, її економічного та культурного становища.

Четверта група – це матеріали республіканської та районної преси, які дозволяють поринути в загальний інформаційний простір радянської України. Оцінити співмірність спільного і загального в масовій свідомості болгарської громади та інструментів її моделювання дозволяє болгаромовна періодика (зокрема, мова йде про республіканську газету “Колективіст” та районну газету Коларівського району “Колективне поле”), що були перетворені владою на один з найважливіших і найдієвіших засобів пропаганди. Різні за своїм змістом масиви вміщених у випусках газет матеріалів (наприклад, у республіканській газеті “Колективіст” існувало сім рубрик, які відображали широке коло питань – від будівництва комуністичного ладу на місцевому рівні до господарського та культурного розвитку болгарських сіл) дають можливість здійснити масштабну реконструкцію повсякденного життя болгарської етнічної меншини УСРР у 20–30-х рр. ХХ ст.

П'яту групу джерел складають документи колекції архівно-слідчих справ, збережених у фондах центральних державних та регіональних архівів України. Зокрема, це Ф. 263 (“Позасудові справи реабілітованих”) ЦДАГО України, Ф. 6 (“Кримінальні справи на реабілітованих осіб”) ГДА СБУ м. Харкова, Ф. Р-5747 (“Управління Служби безпеки України в Запорізькій області”) Держархіву Запорізької області, Ф. Р-5907 (“Слідчо-архівні справи Державного архіву Кіровоградської області”) Держархіву Кіровоградської області та Ф. Р-8065 (“Архів управління Служби безпеки України в Одеській області”) Держархіву Одеської області. Переважну більшість одиниць зберігання названих фондів становлять справи-формуляри, передані свого часу з архівів КДБ УРСР. Справи містять унікальну інформацію про представників болгарської

інтелігенції, засуджених за справою т.зв. “болгарської національної диверсійно-терористичної повстанської організації” (відома ще як “справа 13-ти”) та учасників т.зв. “контрреволюційних повстанських болгарських організацій”. Аналіз цих документів є ключовим у дослідженні “болгарської національної операції” доби Великого терору. Персоніфікований характер як особливість кожної архівно-слідчої справи обумовлює цінність даного історичного джерела. Він дає можливість прослідкувати долю окремої людини, яка зазнала дії репресивної машини, та з’ясувати її безжалюгідний механізм.

Зазначено, що охарактеризована джерельна база є представницькою та різноманітною. За умови використання у комплексі з уже введеними до наукового обігу джерелами та існуючою літературою з проблематики, вона уможливує комплексне дослідження історії болгарської етнічної меншини УСРР у 20–30-х рр. ХХ ст.

У *третьому підрозділі “Теоретико-методологічні засади дослідження”* визначено теоретичні основи та методологічні засади, на яких побудовано дисертаційну роботу.

Теоретичним підґрунтям дослідження етнічних меншин як групи громадян певної держави, що не є представниками титульної нації та виявляють почуття національного самоусвідомлення й спільності між собою, стали напрацювання сучасної етнополітології та етнічної історії. Автор використала ряд узагальнюючих концептуальних праць відомих фахівців, зокрема, Я. Верменич, В. Євтуха, О. Майбороди, М. Панчука, О. Рафальського, Л. Рябошапка, Л. Якубової та ін. Особистим досягненням дисертантки стало комплексне дослідження соціально-економічного, суспільно-політичного і етнокультурного розвитку болгар Південної України міжвоєнного періоду, що дало змогу структурувати й узагальнити соціокультурні зрушення в національній політиці крізь призму болгарської меншини. Такий дослідницький ракурс дав можливість відійти від схематизму, заглибитися в існуючий масив інформації, максимально наблизитися до висвітлення політико-економічних і культурних проблем болгарського етносу в УСРР.

У контексті сучасних напрацювань історичної науки зроблено спробу категоризації понятійного апарату дослідження. Осмислення термінів “українізація”, “болгаризація”, “націоналізація”, “коренізація”, “етнічна меншина” здійснено в історичному та етнополітичному вимірах. Зазначено, що термін “коренізація” вживався порівняно рідко. В УСРР перевага віддавалася поняттю “українізація”, але воно сприймалося неоднозначно і часто ставало об’єктом критики. Альтернативу йому склали етнічно-орієнтовані відповідники. Таким був, зокрема, й термін “болгаризація”. Різновекторність українського досвіду коренізації обумовлює актуальність і важливість як системного, так і конкретизованого вивчення досвіду національної політики 1920–1930-х рр., її вкладу у зміцнення політичної і культурної самобутності України та перспективний вплив на процес націєтворення.

Для повноцінного наукового осмислення теми застосовувались загальнонаукові універсальні принципи об’єктивності, історизму, системності та всебічності, а також порівняльно-історичний, історико-типологічний, картографічний, проблемно-хронологічний та структурно-функціональний методи. Зазначені дослідницькі стратегії уможливили комплексне вивчення соціально-економічного, суспільно-політичного й етнокультурного життя болгарської етнічної меншини на тлі суспільно-політичних трансформацій 20–30-х рр. ХХ ст.

Отже, методологічний інструментарій роботи та критичний аналіз отриманої з опублікованих джерел й архівних фондів інформації дали змогу системно і неупереджено

проаналізувати процеси політичного, економічного та культурного розвитку болгарської спільноти досліджуваного періоду. Застосовані у дисертації підходи, принципи і методи зумовили структуру роботи, логіку викладу матеріалу, науковість і достовірність результатів, дозволили зробити відповідні висновки й узагальнення, аргументувати положення, що виносяться на захист.

Другий розділ “Болгари України на зламі епох” відображає етапи переселення болгарських колоністів на південь України та загальний рівень їх розвитку на етапі затвердження радянської влади. Результати дослідження викладені у трьох підрозділах.

У першому підрозділі *“Болгарська етнічна громада України: етапи та особливості формування”* виявлено чинники, які впливали на формування болгарської етнічної групи на півдні України; розкрито зміст та зміни курсу внутрішньої політики влади Російської імперії щодо іноземних колоністів (зокрема, болгар); на прикладі діяльності Одеського болгарського настоятельства з’ясовано форми самоорганізації громади та її здатність вирішувати власні проблеми.

Встановлено, що поява болгар на півдні України була обумовлена значною кількістю геополітичних, економічних, військових та релігійних факторів і стала невід’ємною частиною міграційних рухів, які охопили південно-західний регіон Російської імперії. У переселенні, формуванні діаспорних осередків, налагодженні життя і побуту виокремлюється ряд етапів, кожний з яких мав свої особливості. Загалом укорінення болгар в українському Степу тривало впродовж XVIII–XIX століть. Як і решта іноземних колоністів, болгар одержали низку господарських переваг, привілеїв та пільг (володіння значними земельними ділянками, звільнення від податків тощо). Втім, незважаючи на масштабність переселенських рухів, питома вага болгар в населенні краю у порівнянні з німецьким, єврейським, грецьким етносами була невисокою (на 1897 р. вона складала 0,14%). Постійно зростаючий дефіцит земельних ресурсів ускладнював стосунки болгар з сусідами – українським та російським селянством, яке превалювало у соціальній та етнічній структурі тогочасного соціуму Південної України. Велика протяжність і малоосвоєність новоприєднаних територій імперії, слабкість комунікативних зв’язків були істотними гальмівними чинниками інтеграційних процесів. Внаслідок цього усталена традиційна ідентичність болгар залишалася домінантною. Ситуація почала змінюватися лише наприкінці XIX ст., в епоху інтенсифікації промислово-аграрного розвитку, появи нових засобів зв’язку та технологій. Вже в середині XIX ст. у середовищі болгарських переселенців увиразнилися тенденції суспільної модернізації, пов’язані не з існуючим традиційним общинним устроєм, а появою новітніх інститутів, таких як Одеське болгарське настоятельство.

У другому підрозділі *“Болгарське населення УСРР на початковому етапі радянського будівництва”* розкрито причини, перебіг, економічні та демографічні наслідки голоду 1921–1923 рр. в середовищі болгарської етнічної меншини УСРР.

Гуманітарна катастрофа, спричинена голодом 1921–1923 рр., була обумовлена не лише географічними та кліматичними умовами, а й рядом політичних та економічних факторів. Регіональний сегмент подій мав свої особливості та динаміку, але він лише демонстрував універсальний характер голоду, викликаного постреволуційною руїною та безвідповідальною політикою більшовиків. Його етнічна складова, зокрема, болгарська, лише засвідчила масштабність та трагізм тогочасних подій.

Третій підрозділ “Інституалізація національної політики більшовиків та виокремлення її болгарського напрямку в УСРР” розкриває участь болгарського населення у революційних подіях 1917–1921 рр. З’ясовано, що болгарській громаді були властиві суперечливість і хиткість позицій та непослідовність в обстоюванні власних прагнень. Наголошено, що у контексті загальної проблеми селянського повстанського руху на теренах Південної України слід виділяти особливий сегмент – національний. Виступи представників етнічних груп, зокрема, болгарської, проти засилля більшовицько-комуністичного та денікінського режимів засвідчили кризу довіри до революційних змін та нововведень, впроваджуваних у країні.

Розкритий процес формування системи органів влади і управління (від Народного комісаріату національностей 1920 р. до ЦКНМ при ВУЦВК 1924 р.), відповідальних за здійснення національної політики в СРСР загалом та УСРР зокрема, та утворення у їх структурі болгарських підрозділів. Передусім, мова йде про болгарську секцію Відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, центральне болгарське бюро при ЦК КП(б)У, болгарську секцію ЦКНМ та її органи на місцях.

Відзначено, що існування державних інституцій, діяльність яких була спрямована на реалізацію національної політики у країні Рад, і які в свою чергу пройшли серію організаційних трансформацій та реформувань, унаочнювало розуміння більшовиками рівня гостроти проблем поліетнічного постреволуційного суспільства.

Третій розділ “Болгари в соціально-економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі УСРР” зосереджує увагу на з’ясуванні особливостей розвитку болгарського етносу УСРР доби нової економічної політики. Розділ складається з трьох підрозділів.

У першому підрозділі “Економічні та соціальні процеси в контексті здійснення нової економічної політики” на тлі економічних нововведень більшовицької влади, зокрема, нової економічної політики, аналізуються стан розвитку болгарських господарств та механізми їх включення до загальнодержавних економічних перетворень. Провідною тенденцією економічного життя в цей час було утвердження нових форм господарювання – кооперативів, а згодом і колгоспів. Аналіз господарських показників болгарських національних районів дає підстави стверджувати, що національні адміністративно-територіальні одиниці були переважно сільськогосподарськими. Відповідно до загальнодержавних кампаній та реформ у них відбулися суттєві зміни у відносинах селянського землеволодіння та землекористування, кредитній і податковій політиці тощо. Проголосивши і започаткувавши низку соціально значущих програм, влада не завжди матеріально та фінансово забезпечувала їхнє виконання, зокрема, у сфері охорони здоров’я та організації лікувально-профілактичної роботи.

У другому підрозділі “Болгарські національні адміністративно-територіальні одиниці у 20-х рр. ХХ ст.” висвітлюється процес національно-територіального реформування початку 20-х рр. ХХ ст. та його негативний вплив на умови етнокультурного відтворення низки етнічних громад Південної України, зокрема, болгар. На тлі загальних територіальних змін розкрито процес болгарського національно-територіального будівництва, результатом якого стало утворення чотирьох районів – Благоевського (Одеської округи), Коларівського і Ботевського (Мелітопольської округи) та Вільшанського (Первомайської округи). З’ясовано, що розбудова мережі адміністративно-територіальних одиниць супроводжувалася посиленою підготовкою

національних кадрів для роботи на місцях. Висвітлено особливості виборчих кампаній у болгарських сільрадах і районах, а також формування системи органів судової влади (т.зв. “національних камер”) і органів внутрішніх справ.

Утворення національних болгарських районів мало сприяти створенню позитивного іміджу радянської влади та пришвидшити радянізацію етнічної групи. Щоправда, погляди влади та болгарського населення на перспективну мету адміністративно-територіального будівництва були різними. Якщо владна верхівка розглядала його як інструмент соціалістичного будівництва, то українські болгари – як засіб досягнення культурно-освітніх цілей та реалізації економічних можливостей, закладених непом. У контексті протиборства цих двох концептуально різних поглядів на існуючі проблеми розгорталася решта суспільних процесів – утворення та функціонування на рівні місцевих органів влади болгарських секцій, організація виборчого процесу до районних та сільських рад та забезпечення представництва болгар у державних органах, адміністративних та судових установах, органах міліції.

У *третьому підрозділі “Болгаризація в УСРР: віхи культурно-освітнього поступу”* досліджено формування системи органів освіти та культури у болгарському середовищі УСРР у контексті політики коренізації.

Аналізуючи наслідки т.зв. “культурної революції” у середовищі болгар УСРР, слід зазначити, що попри позитивну динаміку кількісного зростання мережі культосвітніх закладів, етнокультурне життя громади в умовах радянської дійсності відзначалося суперечливими процесами. Становище болгарської етнічної меншини УСРР у 20-х рр. ХХ ст. віддзеркалювало загальний зміст соціалістичних нововведень, запроваджуваних радянською державою. Відкриття болгарських навчальних закладів (шкіл, технікумів, широкої мережі клубів та бібліотек), поява газет і журналів, розбудова системи медичних закладів на місцях, об’єктивно зміцнювали контрольні функції центру та інструментарій його впливу на напрям етнокультурного розвитку громади.

У **четвертому розділі “Болгарська етнічна меншина УСРР в умовах згорання політики коренізації”** розкриті економічні, соціальні та культурні особливості розвитку болгарської етнічної меншини в добу початку і завершення сталінського “комуністичного штурму”. Розділ складається з чотирьох підрозділів.

Перший підрозділ “Суцільна колективізація й Голодомор у болгарському селі: динаміка та соціально-економічні наслідки” відображає динаміку реалізації загальнодержавного курсу суцільної колективізації – насильницького утворення колгоспів, що позбавив селян права розпоряджатися своїм майном, врожаєм та інвентарем й призвів до зростання різко негативних настроїв серед широких мас населення. Наслідком примусової суцільної колективізації став Голодомор 1932–1933 рр., від якого постраждало ледь не кожне болгарське селянське господарство.

Специфіка болгарського населення УСРР (відносна заможність у порівнянні з пересічно українськими показниками, висока землезабезпеченість та розвинуті товарні відносини) обумовлювала катастрофічні наслідки “комуністичного штурму” в болгарському селі. З початком колективізації нацменробота стала обтяжливою для місцевих органів влади. Здійснення суцільної колективізації, кількох хвиль розкуркулення та серії репресій у болгарських районах знищили економічну основу збереження самобутності цієї етнічної групи. По-перше, було демонтовано традиційний економічний уклад болгарського селянства. По-друге, змінилася соціальна структура болгарського

населення. По-третє, в результаті боротьби проти “класово-ворожих елементів” репресій зазнали кращі представники болгарського селянства.

Другий підрозділ “Адміністративно-територіальні зміни в місцях компактного розселення болгар” представляє комплекс заходів радянської влади, спрямованих на підвищення ефективності управлінської вертикалі, наслідком чого стала ліквідація округ та перехід на двоступеневу систему управління. Формалізація і бюрократизація коренізації після “кадрової революції” 1933–1934 рр., утвердження тоталітаризму та централізація управління зробили невідворотною ліквідацію системи національних адміністративно-територіальних одиниць. 5 березня 1939 р. згідно постанови ЦК КП(б)У припинили існування болгарські Коларівський (Запорізької області) та Благоевський (Одеської області) райони.

Серія адміністративно-територіальних реформ, які впроваджувалися у 20–30-і рр. ХХ ст., за задумом їх ініціаторів, мала сприяти спрощенню адміністративно-територіального апарату та наближенню його до населення. Насправді ж безперервні “перекроювання величезних територій” призвели до дезорганізації й тотального безладу у системі місцевого управління та негативно вплинули на національну та регіональну самосвідомість населення.

У *третьому підрозділі “Ідеологізація культурного життя”* автор вивчає та реконструює культурні і освітні процеси, які розгорталися в контексті згорання політики коренізації.

Реорганізація ЦКНМ при ВУЦВК (1934 р.), планомірне переформатування болгарських національних шкіл, закриття Преславського педагогічного технікуму та агрошколи, болгарської центральної і трьох районних газет унаочнили неспроможність і небажання влади виходити за межі агітаційно-пропагандистських кліше і дослухатися до реальних потреб етнічних громад. Заходи, які вживалися владою, були симптоматичними. Вони засвідчували початок нового етапу вирішення національного питання. Кількісні показники (зростання чисельності болгарських шкіл та учнів у них, поява театрів, поширення літератури, газет та журналів тощо) не могли приховати його сутнісного змісту. По-перше, йшлося про жорсткий ідеологічний контроль роботи освітян, науковців, редакційної політики, репертуару та змісту театральних вистав тощо з боку партійних осередків. По-друге, в другій половині 1930-х рр. партійна інтерпретація національного питання набула виразних негативних наголосів, розпочалося планомірне згорання коренізації загалом, українізації та болгаризації зокрема. Держава вступила у новий період свого існування, який характеризувався тотальним ідеологічним контролем, боротьбою із “ворогами народу та шкідниками”, учасниками “національних контрреволюційних рухів”.

Четвертий підрозділ ““Болгарська національна операція” доби Великого терору” висвітлює політику репресій по відношенню до болгарського населення УРСР. Встановлено, що в добу Великого терору зазнали репресій, за неповними даними, близько двох тисяч болгар.

Масові репресії 1937–1938 рр. стали дієвим інструментом регулювання різних сфер життя величезної країни. Вони завершили т.зв. “сталінську революцію згори”, в результаті якої міцно утвердився державний устрій, який увійшов в історіографію під назвою “сталінський соціалізм”. Водночас офіційна ідеологічна машина представляла суспільству репресії кінця 30-х рр. ХХ ст. як невідворотні, обґрунтовані та правомірні. Все це породжувало у різних категоріях українського соціуму відчуття страху та підозрілості,

привело до культивування подвійної моралі. Політичні репресії істотно позначилися на стані суспільства і держави, жертвами яких стали, по суті, всі категорії населення, у т.ч. інтелігенція. Великий терор не розрізняв людей згідно їх посад, соціального статусу чи походження. Репресивна машина спричинила розквіт ксенофобії, нетерпимості, егоїзму та усвідомлення верховенства силових структур над правом і особистістю.

У **Висновках** підсумовано результати наукового пошуку та викладено основні положення, які винесено на захист.

1. Історіографічний аналіз засвідчує достатньо високий рівень розробки проблеми місця етнічних меншин в історії України. Вченими створено десятки спеціальних праць, в яких вивчено виникнення етнічних анклавів у різних регіонах, висвітлено засади національної політики (імперської та радянської), внутрішній устрій громад та стосунки з сусідами на різних етапах історії тощо. На змісті та інформативності праць істотно позначився час, коли вони з'явилися. Історіографічний процес розвивався від відвертої заідеологізованості радянського періоду до критичного переосмислення у період перебудови та до широкої об'єктивності, методологічної і наукової поліфонічності у роки незалежної України. Лише після визволення з-під комуністичного ідеологічного диктату стали можливими об'єктивний та неупереджений підхід до вивчення проблеми, поява нових тематичних напрямів, використання раніше недоступної архівної бази тощо.

Загальний аналіз історіографії питання висвітлив ще її один аспект – різочу диспропорцію у спрямуванні дослідницьких інтересів науковців. У той час, коли порівняно добре вивчені проблеми польської, німецької, грецької, єврейської етнічних меншин, навіть загальні тенденції існування болгарського етносу в Україні (особливо 1920–1930-х рр.) досліджені пунктирно (винятком стали кілька праць, у яких автори торкалися лише окремих аспектів етновідтворення болгар).

У процесі роботи над дисертацією автором виявлений значний масив документальних джерел (насамперед архівних) різної форми, змісту та класифікаційних ознак. Вони відклалися у ряді фондів трьох центральних (ЦДАВО України, ЦДАГО України та ГДА СБУ м. Харкова) та трьох регіональних (Держархівів Запорізької, Кіровоградської та Одеської областей) архівів. Введені вперше у науковий обіг, вони з одного боку, дозволили автору реконструювати об'ємну картину життя болгарського етносу у 20–30-х рр. ХХ ст., його місце у структурі тодішнього українського соціуму, взаємини з владою (і навпаки – здійснення державної політики щодо болгар), з іншого, засвідчили помітні диспропорції у змісті та характері документів, які збереглися (надзвичайно малу питому вагу джерел господарського змісту, а також документів про поширення та наслідки Голодомору 1932–1933 рр.).

2. Аналіз джерел та вивчення літератури дозволили зробити висновок, що поява болгар на теренах Південної України обумовлювалася геополітичними та внутрішньо-імперськими причинами. Перша була наслідком загострення міждержавних відносин, що переросло у збройні російсько-турецькі конфлікти, і, як результат, приєднання до Російської імперії Причорноморських степів. Щодо другої, то, незважаючи на присутність тут представників українського етносу (частка його у майбутньому істотно зросла і мала тенденцію до сталого збільшення), регіон залишався слабозаселеним. Саме тому на ці території спрямовувалися міграційні потоки іноземних колоністів, зокрема, болгар.

Переселенські рухи пережили декілька етапів, кожний з яких мав свої характерні особливості. Спільним залишалася лише те, що за болгарами були закріплені достатні для

розширеного виробництва земельні ділянки, а також вагомі пільги та привілеї. На них поширювалася дія загальноімперських норм та законів. Крім того, було створено ряд адміністративних управлінських інститутів, які займалися облаштуванням переселенців. Новим елементом, привнесеним реаліями XIX ст. у життя громади, стала діяльність Одеського болгарського настоятельства. Ці та інші обставини викликали напруження у відносинах між болгарським етносом (до речі, як і іншими колоністами) та величезною масою українського і російського селянства, позбавленого таких економічних і соціальних переваг. У майбутньому ця обставина далася взнаки, справляючи істотний вплив на суспільно-політичну ситуацію у регіоні.

3. Становище болгарської етнічної спільноти (згідно перепису 1897 р. вона нараховувала 172,4 тис. осіб (0,14% від загальної кількості населення імперії)) зазнало докорінних змін після 1917 р., який започаткував відлік епохи революцій, війн, гострих соціальних конфліктів, масштабного більшовицького експерименту з низкою голодоморів, величезними демографічними втратами, терором та репресіями. Південна Україна з її поліетнічним населенням перетворилася на плацдарм протистояння різних політичних сил – українського національного, більшовицького та білогвардійського рухів. Найбільш глибоко вивченою є проблема відносин болгар з повстанськими селянсько-анархістськими формуваннями під керівництвом Нестора Махна (1918–1921 рр.). В різні періоди, залежно від суспільно-політичної та економічної динаміки махновського руху, вони еволюціонували від цілком солідарних та довірливих до неприязних та конфліктних.

4. Остаточне утвердження більшовицького режиму на теренах України обумовило появу ряду етнічно-орієнтованих управлінських структур у системі партійних та радянських органів влади (серед інших діяли центральне болгарське бюро при ЦК КП(б)У та Відділ національних меншин при НКВС). Перехід до політики коренізації, ідеологи якої серед іншого задекларували низку масштабних змін адміністративного, кадрового, економічного та культурного характеру, обумовив появу спеціальної інституції – Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК, до керівного ядра та місцевих структур якої (губернські та окружні комісії) входили працівники болгарської лінії. Вони опікувалися вирішенням усіх питань, пов'язаних з болгарською етнічною меншиною.

У дисертації наголошено, що структурні реорганізації виявили ряд принципових розходжень між владними структурами та болгарськими поселенцями. У той час, коли влада розглядала діяльність комісій, відділів, функціонування національно-територіальних одиниць як інструмент соціалістичного будівництва, колишні колоністи у них вбачали появу нових можливостей стосовно поліпшення свого господарського становища, підвищення соціальних стандартів життя і, зрозуміло, задоволення своїх національно-культурних потреб.

5. Тим часом, стартові позиції болгарської громади на етапі проголошення непу характеризувалися істотним погіршенням, порівняно з дореволюційними часами. Підосною соціально-економічних втрат болгар стали: брак земель для господарювання внаслідок поселищних розкуркулювань, надмірність оподаткування, повоєнна розруха і несприятливі кліматичні умови. Комплексна взаємодія названих факторів привела до стрімкої деградації господарств болгарських колоністів і голоду 1921–1923 рр. Втім, гуманітарна катастрофа, пов'язана з голодом, була спричинена не лише географічними та кліматичними умовами. Вона обумовлювалася передусім рядом економічних та

політичних факторів (запізнілий перехід до нової економічної політики, збільшення кількості малоземельних та безземельних колоністів за рахунок постійного зменшення наділів на користь оточуючого неболгарського населення, дискримінаційна податкова політика тощо). Зростаючі масштаби конфіскацій сільськогосподарського інвентаря та фуражних запасів, вилучення посівного матеріалу і, відповідно, зменшення кількості продуктивної худоби призвели до ще більшого зростання масштабів голоду та демографічних втрат серед болгар. Негативно вплинула також і відсутність міжнародних болгарських благодійних організацій, подібних тим, що ефективно діяли, наприклад, у польській, німецькій та єврейській громадах.

6. Наступне після 1923 р. десятиліття в Україні пройшло під гаслом політики коренізації. Її об'єктом стала також і болгарська етнічна меншина (згідно Всесоюзного перепису населення 1926 р. в УСРР нараховувалося 92 тис. болгар, що складало 0,3% від усього населення). Насамперед це проявилось у запровадженні нового адміністративного устрою та створенні чотирьох болгарських національних районів, здійсненні відповідної кадрової політики, проведенні виборчих кампаній та рекрутуванні представників болгарської етнічної меншини до державних органів влади усіх рівнів. Крім того, було здійснено ряд заходів щодо забезпечення присутності болгар у складі та структурі адміністративних та судових органів (з 69 т.зв. “національних судових камер” 4 були болгарськими), роботі міліції тощо. Зміни, що відбувалися, мали як політичний, так і інституційний характер. Вони зачепили різні сфери життя болгарської громади і викликали неоднозначні, а інколи і протилежні оцінки влади та суспільства. Події наступного десятиріччя продемонстрували не лише не зменшення, але й дедалі більше загострення існуючих суперечностей.

7. Економічні та соціальні процеси у середовищі болгарських громад розвивалися у загальноукраїнському контексті. Лінія більшовицької партії на утвердження усупільнених форм господарювання реалізовувалася спершу у формі протегування кооперативів, а пізніше – створенні колгоспів. У свою чергу це докорінним чином змінило структуру господарств болгар, 80% яких склали заможні і середняцькі. Вже через десятиліття найбільш динамічна та економічно спроможна частина населення (т.зв. “куркулі”) була витіснена (розорена, знищена, виселена) з господарського та соціального буття болгарського села. Негативні зміни відбувалися у системі поземельних відносин (істотне зменшення наділів селян-болгар, низький рівень землевпорядкування тощо), а також кредитній та податковій політиці. Що стосується комплексу соціальних програм, задекларованих владою (освітня справа, охорона здоров'я, профілактичні заходи), то вони хронічно недофінансовувалися, а досить часто просто “існували на папері”.

8. Культурно-освітня сфера залишалася найбільш вразливою цариною життя болгарської спільноти навіть у період коренізації, коли ці питання превалювали у політиці більшовиків (масові джерела відображають вибухове зростання кількості болгарських шкіл, технікумів, училищ, мережі театрів, клубів та бібліотек), кожен крок влади був строго дозованим і вивіреним. Усі рішення та ухвали Президії ВУЦВК, РНК УСРР та ЦКНМ при ВУЦВК, документи Наркомосу приймалися виключно через призму політичної доцільності. Впровадження їх у життя означало не що інше, як втягнення болгарської етнічної меншини до радянської системи та її ідеологічної надбудови.

9. На межі 20–30-х рр. ХХ ст. політичний курс влади щодо етнічних меншин зазнав істотних змін (стратегічний курс залишився незмінним – подальша централізація держави, уніфікація всіх сфер життя та “радянська”). Політична практика часів коренізації поволі відходила у минуле. Симптоматичним у цьому контексті була зміна риторики партійних документів та постанов уряду, які стосувалися проблем етнічних меншин. Трансформаційні тенденції торкнулися й самої моделі функціонування болгарських національних адміністративно-територіальних одиниць. Спершу були ліквідовані округи і відбувся перехід на двоступеневу систему управління. Згодом, після неодноразових змін та уточнень меж, розукрупнень національних районів (часто вони не враховували ареалів розселення болгар, соціальні питання, рід занять, які формувалися століттями), у 1938–1939 рр. вони були ліквідовані. Тим самим був зроблений ще один крок в утвердженні у державі ідеології та принципів унітаризму.

10. До подій, які переформатували глибинні підвалини етновідновлення болгарського села в Україні, належить суцільна колективізація. Відбувся, по суті, революційний за своїми наслідками (економічними та свідомісними) злам. Індивідуальне господарство селянина та традиційний общинний устрій були по-насильницькому замінені колективними формами господарювання. Будь-яких помітних особливостей у динаміці, хронології та темпах колективізації у болгарських селах документи не фіксують. Можна констатувати лише той факт, що мали місце окремі регіональні особливості в межах національних районів: час створення колективних господарств, зміни у структурі посівних площ, господарський напрям колгоспів тощо. Одним із заходів щодо організаційного забезпечення колективізаційних процесів стало проведення у червні 1932 р. Всеукраїнської наради серед болгар. Традиційними як для українського, так і болгарського села були випадки масового порушення законності, прав громадян, їх переслідування, конфіскації майна та сільськогосподарської продукції, виселень та ув’язнень.

Насильницька колективізація та процеси, пов’язані з нею (насамперед катастрофічне зменшення виробничого потенціалу села), стали основною причиною Голодомору 1932–1933 рр., який охопив всі болгарські національні райони. Голод мав аналогічні загальноукраїнським соціальні, демографічні, економічні та морально-психологічні наслідки. За неповними відомостями, втрати від голоду становили близько 10% від загальної маси болгарського населення УСРР.

11. У 30-і рр. ХХ ст. руйнівних впливів зазнала сфера культури та освіти. Вона традиційно розглядалася партійною верхівкою як найбільш сприятливий ґрунт для культивування “буржуазного націоналізму”, генерування ідей “національних контрреволюційних рухів” тощо. Як найбільш “небезпечно-шкідницький” елемент сприймалася інтелігенція. У контексті кампанії т.зв. “боротьби з українським буржуазним націоналізмом”, розгорнутої П. Постишевим після 1933 р., був започаткований процес згортання масштабних проєктів, які стосувалися освітньої, літературно-мистецької, театральної сфер тощо. Він безпосередньо торкнувся болгарської етнічної меншини. Протягом 1933–1937 рр. було видано десятки т.зв. “заборонних постанов”, закрито або реорганізовано болгарські національні школи, технікуми, училища, відділи та класи у змішаних школах. Зазнали переслідувань члени редколегій і були закриті болгарські газети (або відбувся їх перехід на російську мову). Таким чином, на зміну політиці

коренізації, яка сприятливо позначилася на національно-культурному житті болгар України, прийшла політика утисків, переслідувань та русифікації.

12. Репресії проти болгар розгорталися по двох напрямках. По-перше, вони були частиною загальної політики репресій влади доби Великого терору і, по-друге, становили сегмент т.зв. “національних операцій”. Останній термін увібрав у себе комплекс заходів чекістів, спрямованих винятково проти представників етнічних меншин. Чисельність болгар-жертв політичних репресій сягнула, за неповними даними, понад дві тисячі осіб. На перший погляд, ця цифра є невеликою порівняно, наприклад, з поляками, німцями чи євреями. Проте слід враховувати загальну чисельність цих етнічних громад, яка значно перевищувала болгарську.

В межах справ т.зв. “болгарської національної диверсійно-терористичної організації”, “контрреволюційної повстанської болгарської організації”, їх місцевих “осередків” зазнали репресій сотні осіб. Соціальний склад репресованих був досить строкатим – вчителі, агрономи, колгоспники, лікарі, представники місцевої влади та радянської номенклатури, діячі болгарського комуністичного руху і т.д. Репресії, крім власне фізичних втрат, мали ще один наслідок – вони спричинили розквіт у суспільстві нетерпимості, подвійної моралі, егоїзму, відчуття страху індивіда перед владою. Політичні репресії були останнім акордом сталінської революції “згори”. За їх допомогою у державі конструювався новий устрій, який в історіографічному доробку названий “сталінським соціалізмом”.

ПУБЛІКАЦІЇ АВТОРА, У ЯКИХ ВІДОБРАЖЕНІ ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Грищенко Ю.В. Інституалізація національної політики більшовиків та формування її болгарського напрямку в УСРР / Юлія Грищенко // Регіональна історія України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – Вип. 9. – С. 141–158.

2. Грищенко Ю.В. Національне питання в Україні у 1917–1921 рр. / Юлія Грищенко // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – Вип. 18. – С. 204–212.

3. Грищенко Ю.В. Культурно-освітні процеси в середовищі болгар УСРР (20-і роки ХХ ст.) / Юлія Грищенко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – Вип. 25. – С. 186–205.

4. Грищенко Ю.В. Етапи та особливості процесу формування болгарської етнічної меншини України / Юлія Грищенко // ЕМІНАК. Науковий щоквартальник. – Київ, Миколаїв, 2016. – № 1(13). – С. 5–11.

5. Грищенко Ю.В. Болгарські національні райони в умовах здійснення політики коренізації (20-ті рр. ХХ ст.) / Юлія Грищенко // Український історичний журнал. – 2016. – № 3. – С. 88–105.

6. Грищенко Ю.В. Адміністративно-територіальні зміни в місцях компактного розселення болгар радянської України у 30-х рр. ХХ ст. / Юлія Грищенко // Регіональна історія України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – Вип. 10. – С. 221–230.

АНОТАЦІЯ

Грищенко Ю.В. Болгарська етнічна меншина радянської України у 1920–1930-х рр.: соціально-економічне, суспільно-політичне та культурне життя. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України Національної академії наук України. – Київ, 2016.

Дисертація є першим в українській історіографії комплексним дослідженням історії болгарської етнічної меншини УСРР у 20–30-і рр. ХХ ст. На основі широкого кола історичних джерел та наукової літератури розкриті основні тенденції економічного, політичного та культурного розвитку болгарської громади на окресленому хронологічному періоді.

У роботі розглядаються етапи реалізації політики болгаризації, розбудови мережі болгарських адміністративно-територіальних одиниць, формування органів влади, міліції та суду в місцях компактного розселення болгар. Значне місце у ній відведено висвітленню історії та аналізу діяльності системи культурно-освітніх закладів, болгаромовних центральної і районних газет та журналів.

В дисертації аналізуються причини і спонукальні чинники згорання політики коренізації та пов'язаної із тим ліквідації національних районів та системи болгарських закладів освіти.

Характеризується “болгарська національна операція” доби Великого терору в УРСР.

Ключові слова: коренізація, болгаризація, болгарська етнічна меншина УСРР/УРСР, нова економічна політика, колективізація, адміністративно-територіальне будівництво, репресії, Великий терор.

АННОТАЦИЯ

Грищенко Ю.В. Болгарское этническое меньшинство советской Украины в 1920–1930-е гг.: социально-экономическая, общественно-политическая и культурная жизнь. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Институт истории Украины Национальной академии наук Украины. – Киев, 2016.

Диссертация является первым в украинской историографии комплексным исследованием истории болгарского этнического меньшинства УССР в 20–30-е гг. ХХ в. На основе широкого круга исторических источников и научной литературы раскрыты основные тенденции экономического, политического и культурного развития болгарской общины.

Осуществлен анализ блока теоретических разработок и методологических подходов к изучению национальной политики в СССР, реализации коренизации и её влияния на болгар Украины. Обозначено, что коренизация предполагала комплекс мероприятий административно-территориального, экономического, политического и культурного характера.

Рассмотрен процесс образования болгарской общины на Юге Российской империи, выявлены его основные этапы и специфика. На примере Одесского болгарского настоятельства продемонстрировано зарождение современных общественных институтов, которые функционировали параллельно с традиционным общинным устройством.

На основе комплекса опубликованных и архивных источников предпринята попытка полномасштабной реконструкции всех составляющих коренизации и их влияния на болгарское этническое меньшинство УССР.

Доказано, что образование национальных районов и сельсоветов, формирование органов власти, милиции и суда в местах компактного проживания этнических групп УССР (в частности, болгарской) рассматривалось Кремлём как одна из основ укрепления советской власти.

Комплексно проанализирована радикальная экономическая политика большевиков 20–30-х гг. XX в., а также опыт коллективных форм хозяйствования. Показано, что коллективизация привела к кардинальным изменениям в структуре хозяйств болгар и вытеснению наиболее предприимчивой части населения – т.н. “кулаков”. Насильственная коллективизация и процессы, связанные с ней, стали основной причиной Голодомора 1932–1933 гг., от которого пострадали все без исключения болгарские сёла.

Дана характеристика культурной жизни болгарского населения УССР. Показано, что на смену политики коренизации, которая положительно влияла на национально-культурную жизнь болгар Украины, пришла политика преследований и прямой русификации.

Систематизированы сведения о “болгарской национальной операции” времен Большого террора в УССР. Показано, что репрессии против болгарского населения, во-первых, являлись частью общей политики репрессий власти и, во-вторых, составляли сегмент т.н. “национальных операций”, в результате которых были уничтожены, по неполным данным, более двух тысяч человек.

Ключевые слова: коренизация, болгаризация, болгарское этническое меньшинство УССР, новая экономическая политика, коллективизация, административно-территориальное строительство, репрессии, Большой террор.

SUMMARY

Grishchenko Yulia. Bulgarian ethnic minority in the Soviet Ukraine in 1920– 1930's.: socio-economic, socio-political and cultural life. – Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences, Specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2016.

The thesis is the first in Ukrainian historiography complex research the history, of the Bulgarian ethnic minority USSR in the 20–30'th XX century. Based on the wide range of historical sources and scientific literature revealed major trends in economic, political and cultural development of the Bulgarian ethnic minority outlined the chronological period.

The paper deals with the stages of implementation of the national policy towards the Bulgarian population, networking Bulgarian administrative units, the formation of the government, police and courts in the places of compact settlement of Bulgarians. Significant

place in the history ranked illumination and analysis of cultural and educational institutions, Bulgarian central and regional newspapers and magazines.

The thesis analyzes the reason and incentive policy of indigenization and those associated with liquidation of national areas and systems of the Bulgarian education institutions.

Characterized by a "Bulgarian national operation" during the period of the Great Terror in the USSR.

Key words: indigenization policy, the Bulgarian national minority of the Ukrainian SSR, the New Economic Policy, collectivization, the administrative-territorial reform, repression, the Great Terror.